

KULTURNI IDENTITET I PRIRODNO PRAVO

Uvodna usmena reč koju je Autor održao na Sedamnaestom susretu Kopaoničke škole prirodnog prava koji je bio posvećen opštoj godišnjoj temi »PRAVO I KULTURNE RAZLIKE« u okviru stalnog naslova škole »Pravda i pravo« koji je održan 13–17. decembra 2004. godine.

Na ovom simpozijumu podneseno je 311 referata raspoređenih u 6 tematskih oblasti (katedri) Heksagona prirodnog prava: I. *Pravo na život* (život, zdravlje, ekologija); II. *Pravo na slobodu* (krivično-pravna i procesna zaštita ličnosti, opšta sloboda ličnosti, upravno-pravna zaštita ličnosti); III. *Pravo na imovinu* (svojina, kodifikacije, svojina i druga stvarna prava, nasleđe, denacionalizacija i privatizacija, porezi, nepokretnosti, ugovor, odgovornost za štetu, bankarski poslovi, privredna društva, privredni ugovori, osiguranje, radni odnosi); IV. *Pravo na intelektualnu tvorevinu* (autorsko pravo, industrijska svojina); V. *Pravo na pravdu* (sudska praksa i uloga suda, procedura, izvršenje, međunarodni odnosi i pravda, pravo Evropske Unije); VI. *Pravo na pravnu državu* (teorija pravne države, vladavina prava u praksi).

Tekst ove usmene reči zabeležen je audio-tehnikom i kasnije autorizovan (sa označenjem međunaslova) i publikovan pod istim naslovom u časopisu »Pravni život« br. 1–2 iz 2005. godine.

Dozvolite mi slobodu da vam uputim reči prirodnopravne naučne časti, reči bratske izvornosti, a iznad svega, reči vere u jutro novog dana, koje će nam, na univerzumu sile života, doneti više prava na život, prava na slobodu i svih drugih prirodnih prava čoveka koja čine dignitet zajedničke nam umnosti.

Poštovane kolege, srodnici po pravdi,

Pripadnici Heksagona Kopaoničke škole prirodnog prava,

*Vi koji gradite Sedamnaesti krug životopisa ove Škole,
Sedamnaesti kolegijum znanja i savesti, epitet prijateljstva
i kulturu mira,*

*Vi koji sledite i izvor posebnosti i ušće neprolaznosti naše
pravničke vokacije i intelektualne kulture uopšte,*

*Uvaženi i cenjeni gosti koji dolazite sa različitih strana
na ovaj zajednički vrh prirode, tu gde se, možda,
više nego na nekom drugom mestu,
raspravlja o filozofiji pravde, i to ne samo u opštem,
nego i u sasvim konkretnom smislu,*

Dame i Gospodo,

Pravo je kulturni čin koji proizilazi iz kulturnog identiteta određene zajednice. Pravo je nekulturni čin koji proizilazi iz nekulturnog identiteta određene zajednice.

Između ove dve suprotnosti smeštena je prošlost i sadašnjost celokupne pravne i moralne civilizacije.

I po tome, pravo je deo kulture koji nosi onaj legitimitet i legalitet koji odgovara konkretnom stupnju opšte kulture.

Više načelo

Kada je pravo postavljeno zajedničkom voljom ili samovoljom jednih u odnosu na druge, onda je ono promenljivo, prostorno i vremenski ograničeno i nikad savršeno. Takvo pravo, koje nazivamo pozitivnim pravom, u svojoj izvornosti i izvršnosti, dostiže onaj stepen svoje kulture koji je utvrđen i životno potvrđen kulturnim identitetom prirodnog prava.

Iako prirodno pravo koje svoj izvor nalazi u autoritetu razuma, nikada i nigde nije bilo postavljeno kao celovit sistem koji bi delovalo po metodu pozitivnog prava, ipak ono je, od Antigone i Kreonta, do danas, uvek delovalo kao uzor, kao više načelo i kao kriterijum za ocenu pozitivnog prava u smislu njegovih dobrih ili manje dobrih ili rđavih rešenja.

Otuda, empirijsko svojstvo prava često je i nacionalno, dakle, ograničeno okvirima provincijalizma, dok je transcendentno svojstvo prirodnog prava, kao misleća priroda čoveka o apriornim pojmovima, uvek i nadnacionalno, dakle, univerzalno i pravedno po sebi, i kao takvo, prihvatljivo u kulturnom pluralizmu minulog i sadašnjeg sveta. Ono je deo opšte kulture, intelektualne, duhovne i materijalne, nadnacionalne i nadklasne, kulture svakog čoveka i svih ljudi zajedno.

Nadmoć empirijskog ili transcendentnog svojstva prava određuje hoće li kultura prirodnog prava, biti udaljena od pozitivnog prava ili će biti sastavni deo njegovih ustanova.

Čulna i umna kultura

Prema tome, određeni stepen kulturnog standarda, kao kumulacija činilaca socijalnog kapitala, oblikuje modele pravednog, podnošljivo nepravednog i nepodnošljivo nepravednog prava.

Prevaga čulne kulture uglavnom donosi nepravedno pravo, dezintegraciju i degradaciju univerzalnih vrednosti i različite vrste sukoba, sve do diktature naoružane nepravde, dok prevaga umne kulture prirodnog prava donosi pravedno pravo – jednako postupanje u jednakim slučajevima, univerzalni dignitet čoveka bez obzira na razlike po rođenju ili ubedenju, razvoj kulturnog diverziteta i toleranciju kao harmoniju u razlikama koja bitno doprinosi da se nekultura rata zameni kulturom mira.

Skica

O toleranciji, kao duhovnoj slobodi čoveka i nužnom atributu demokratske kulture, bilo je više reči na ranijim susretima Škole, a naročito na prošlogodišnjem zasedanju kada sam izložio vašoj pažnji jednu skicu koherentne teorije tolerancije, počev od neophodnosti i značenja tolerancije, pa preko polja primene (državnopravni i međunarodni aspekt, socijalna dimenzija, obrazovanje), pa sve do prava na toleranciju kao subjektivnog prava sa elementima prava *inter partes* i *erga omnes*, i to kao ustavnu i zakonsku kategoriju.

Stoga, neću se duže zadržavati na ovom vitalnom pitanju individualnog i socijalnog bića, smatrajući da je ovo pređena stranica naše Škole, ali ne u smislu zaborava, već u smislu stalne mladosti, jer se tolerancija ne stiče nikakvim trenutnim dekretom. Ona se živi tako da postaje trajni identitet i integritet našeg života. Onog života koji nas odvaja, ne samo od svakog stepena primitivizma, i ne samo od odmazde i ucene, koja je, nažalost, danas postala prvo slovo u međunarodnom i drugom ophođenju, već i od svakog stepena niže kulture. Po toleranciju se ne ide u ministarstvo tolerancije, kao što se po ljubav ne ide u ministarstvo ljubavi, jer, pored službene dužnosti postoji i dužnost savesti koja je uvek iznad političke prolaznosti.

Eho u Ustavnoj povelji

Izlaganja o toleranciji na Kopaoničkoj školi prirodnog prava, možda su poslužila kao inspiracija, ili možda i više od toga, da se u Povelji o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama,

koja predstavlja sastavni deo Ustavne povelje državne zajednice Srbije i Crne Gore, nađe i odredba sa nadnaslovom »Razvijanje duha tolerancije«, gde se predviđa da u oblasti obrazovanja, kulture i informisanja, države članice podstiču duh tolerancije i međukulturnog dijaloga i preduzimaju efikasne mere za unapređenje uzajamnog poštovanja, razumevanja i saradnje među svim ljudima koji žive na njenoj teritoriji, bez obzira na njihov etnički, kulturni, jezički ili verski identitet.

Iako je ova norma ostala bez neposredne sankcije, pa u dobroj meri i bez praktične primene, dakle, iako je ona *lex imperfecta*, ona je ipak načinila neku vrstu inicijative, koja, nadamo se, neće večito ostati samo na stepenu inicijative.

Novo ustavno slovo

Evo nam aktuelnog pitanja donošenja novog Ustava, gde bi mogla i tolerancija da dobije neko mesto, koje bi bilo *lex perfecta*, dakle, da dobije snagu zakonske norme, sa svim atributima te norme, počev od hipoteze i dispozicije, i naročito sankcije, što bi, po našem saznanju, bio pravi kuriozitet u komparativnom pravu.

Ovo tim pre, jer se tolerancija poslednjih godina našla u centru zbivanja raznih međunarodnih dokumenata, kao što su: Rezolucija Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima i kulturnoj raznolikosti (2000), Univerzalna deklaracija UNESCO-a o kulturnoj raznolikosti (2001), Deklaracija o principima tolerancije UNESCO-a (1995), Istambulska deklaracija (2002) doneta od strane ministara kulture sa temom »nematerijalna kulturna baština, ogledalo kulturne raznolikosti«.

Kriza identiteta

Ali, kad pomenuh Ustav i rad na donošenju novog Ustava, moram reći da u našoj ustavnoj praksi za poslednjih 160 godina vlada apsolutna ustavnopravna nesigurnost, tako da se život jednog ustava kod nas meri kratkim vremenskim jedinicama. Od 1835. godine do danas, doneli smo 14 ustava (1835, 1838, 1869, 1888, 1901, 1903, 1921, 1931, 1946, 1963, 1974, 1990, 1992, 2003. Ustavna povelja).

Razume se, da već taj fakt govori o našoj državnoj, političkoj, ekonomskoj, pravnoj, i uopšte socijalnoj nestabilnosti, ali i više od toga: ona govori o krizi našeg identiteta, pa u vezi s tim, i integriteta. To stanje traje do danas, sa različitim oscilacijama, možda danas i više i značajnije nego u poređenju sa nekim periodom iz naše prošlosti. Prema tome, u našem društvenom biću ima nečeg istorijski nedovršeno, a što bi trebalo da čini osnovu stabilnog ustavnog uređenja. Razume se, da su ti faktori brojni i na njima se neću zadržavati.

Ustavna nesigurnost

Ako se danas sa zvaničnih strana ove zemlje najavljuje brzo donošenje novog Ustava od 2–3 meseca, da li to znači da neće biti javne diskusije od najmanje više meseci i da li to znači da su sva otvorena pitanja iz ustavne materije rešena (počev od državnih, pa preko građanskih i političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih, sve do izgrađenog koncepta filozofije razvoja našeg pravnog poretka), i da je ostalo samo da se pismeno formulišu odredbe novog Ustava.

Moguće je izraziti naučnu sumnju u gotovost svih ovih pitanja. Verovatnija je stvarnost, da će i taj zvani novi Ustav doživeti vremensku sudbinu svojih prethodnika, i na taj način produžiti već postojećú krizu pravnog sistema, koja se, koncentrisana u zajedničkom obeležju, zove opšta pravna nesigurnost, kako u pogledu trajanja zakona, tako i još više u pogledu njegove primene odnosno neprimene. Ali, tu se već približavam praktičnoj primeni načela legaliteta i principa trodelne podele vlasti, o čemu će kasnije biti reči kod izlaganja pitanja sudijske nezavisnosti.

Hijerarhija vrednosti

Završavajući ovaj deo, hoću još da primetim: veliki narodi su veliki i po tome što znaju da poštuju svoju hijerarhiju vrednosti, što svoje klasike i kulturne veličine znaju da zaštite od svake oluje agresije i primitivizma, od svakog samozvanog »vlasnika vremena« koji samo sebe vidi na horizontu društvenog pluralizma vrednosti.

Naprotiv, oni drugi narodi, mali su i po tome, što svoje kulturne poslenike, svoje opšte vrednosti, stavljaju na prvi žrtvenik trenutnog nasilja i jednoumlja. Kao da im je neko sudbinsko prokletstvo naložilo da se klanjaju pred nekim kamenom antiprava, umesto pred spomenikom prava i pravde kao temeljne vrline čovekove.

U okovima revolucionarne svesti

Nikako da se oslobodimo revolucionarne svesti kao izvora prava, nikako da savladamo dogmatsku netoleranciju, nikako da shvatimo pravo kao umetnost o dobrom i pravičnom, a ne kao volju i samovolju vladajuće klase odnosno prolaznih političkih partija, koje često zaborave da su samo deo celine čijim interesima imaju da služe.

Sve dok to ne učinimo, lebdećemo i dalje u krizi našeg opšteg identiteta, bez obzira na lepe ali prazne formulacije starog (ili jednog od starih) ili novog (ili nekog od narednih novih) ustava, bićemo i dalje samo jedna »slamka među vihorove«, svetske ili regionalne, prepušteni drugima koji samo svoje interese u centar zbivanja stavljaju.

Pravo na razliku

Nastojmo, dakle, da čulnu kulturu, svim svojim zakonskim i nadzakonskim bićem, prevladamo u korist kulture umnosti, naše, a onda i one druge, opšte.

Na tom putu, na toj viziji, mora se istrajati u više parentela, dakle, u više generacija, ako hoćemo da konstituišemo svoj identitet, svoje pravo na razliku, ali uvek u mozaiku kulturnog diverziteta sadašnjeg sveta.

Drugim rečima, i sveopšte i posebno, obe čaše moraju se piti ako hoćemo da dostignemo duhovno punoletstvo čovečanstva.

Demanti

Ako i kada to učinimo, demantovaćemo Paskalovu tvrdnju da su tri stupnja među uporednicima dovoljna da poruše celo pravosu-

đe, jer ćemo se naći na univerzumu neprolaznih vrednosti. Demantovaćemo, bar delimično, tvrdnju Mefistofela iz Fausta – o pravu što se s nama rodilo, brige se, nažalost, i nije vodilo, jer ćemo prirodna prava kodifikovana u dokumentima Međunarodne zajednice, početi i šire i dublje da ostvarujemo.

Konstatacije

Posle ovoga, a pre nego što pređem na pitanje različitih činilaca kulturnog identiteta uopšte, i s tim u vezi, različitih familija prava u svetu, a posebno na evropsku familiju prava i njen sadašnji položaj koji obuhvata i naše pravo kao česticu te celine – zadržimo se, samo na nekoliko konstatacija iz opusa Kopaoničke škole i njene Deklaracije o prirodnom pravu (2002), koja je, kao što znate, publikovana na šest svetskih jezika, i koja je, dobila odgovarajući odjek u komparativnom svetu naučnosti i stručnosti.

Ispunjavajući naučni i stručni zahtev Heksagona i sledeći racionalnu koncepciju prirodnog prava i teoriju pravde, Kopaonička škola je za 16 godina života, izgrađivala svoj naučni stav o brojnim pitanjima univerzalnih i regionalnih vrednosti prava i pravnog poretka: postavila je teoriju triparticije koja se tiče odnosa prirodnog i pozitivnog prava (uzorni, supsidijarni i korektivni odnos); razgraničila je legitimitet prirodnih prava od njegovog legaliteta u postupku ostvarenja; imenovala je činioce kulture prava; utvrdila je stepen demokratije kao uslova za konstituciju pravne države; donela je kriterijume za prepoznavanje zakonskog neprava od nadzakonskog prava; primenila je kategorije komutativne i distributivne pravde u sadašnjim uslovima; naučno je formulisala glas protiv svakog nasilja kao opozicije umnosti; formulisala je i izvršila kodifikaciju opštih i posebnih pravila o sudijskoj nezavisnosti u 12 tačaka, i simbolično ih nazvala Dvanaest tablica sudijske nezavisnosti; učinila je skicu teorije prava na toleranciju kao posebnog subjektivnog prava i kao neophodnog uslova demokratske kulture; postavila je teoriju zloupotrebe ljudskih prava; prepoznala je tačke opštosti u dubljoj sferi uzroka nesklada između proklamovanih i neostvarenih prirodnih prava; unela je više jasnoće u aktuelnu terminologiju ljudskih prava

odnosno prava čoveka; pokazala je granicu koja razdvaja vladavinu prava od vladavine pravne nesigurnosti.

Naučni opus

Sva ova pitanja dobila su naučnu i stručnu argumentaciju, publikovanu u brojnim tomovima (danas 48 tomova) koji čine biblioteku Škole, koja je dostupna i široj javnosti, s obzirom na publikovanje određenih delova (npr. rezimea članaka na engleskom jeziku), biblioteku koja se svake godine multiplicira sa novih 300 referata i 4 toma koji svaki broji preko 1000 stranica štampanog teksta. Sve to pred dve do tri hiljade pravnika svakog decembra – pravnici svih profila i različitih nacionalnosti iz više desetina zemalja evropskog i izvanevropskog područja.

Naučni pokret

Na taj način stvoren je jedan naučni pokret zasnovan na tradicionalnoj filozofiji pravde, a to znači i na kulturi kodifikacije ljudskih prava kao univerzalnim vrednostima opšte civilizacije.

Dimenzija ljudskosti

Šireći, dakle, ideju prirodnog prava prema kojoj se sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima i koja, obdarena razumom i svešću, treba jedni prema drugima da postupaju u duhu bratstva, Kopaonioka škola istovremeno širi i saznanje da nijedan pravni sistem nije sam po sebi dovoljna celina, baš kao što nijedan čovek nije Ostrvo za sebe. I zato nepravedno pravo u bilo kom delu sveta, nepravedno je za sve nas, jer smo obuhvaćeni čovečanstvom. Tiranija nepravednog prava, isto kao i smrt bilo kog čoveka kao žrtve te tiranije, umanjuje sve nas za jednu dimenziju ljudskosti.

Devet glasova

Otuda, Kopaonička škola, na temelju svog opusa, čini glas opštoj javnosti:

- ona upućuje budnicu svakoj uspavanoj savesti i svojim naučnim pogledom »tamu prosijeca«, tamu, koja se poput nomada, seli i preseljava u različite delove sveta, uvek tamo gde joj kulturni odnosno nekulturni standard, vizu overava;
- ona svakoj dogmi nauku suprotstavlja;
- ona nasilje, kao opoziciju umnosti, u gubavi tor zatvara;
- ona Hanibala sa Sokratom sučeljava;
- ona Kreonta u ritama ostavlja, a Antigonu na Kopaonički vrh postavlja;
- ona naoružanu nepravdu, nenaoružanom pravdom zaustavlja;
- ona samozvane vlasnike vremena sa Aristotelom upoznaje;
- ona časno sudstvo u carstvo prava unosi, a sudijsku nezavisnost u oltar opšte kulture uvodi;
- ona na svo zlo ovoga sveta, jednom rečju, lepotom dobrog odgovara.

Proklamovano i neostvareno

Vratimo se sada, ili počnimo sada, sa pitanjem kulturnih činilaca identiteta određene zajednice. Stepen proklamacije, zaštite i ostvarenja prirodnih prava čoveka, u suštini iskazuje kroz neku vrstu zajedničkog imenitelja celokupnu heterogenost kulturnih činilaca. U tom smislu, imao sam priliku da pre četiri godine, upravo ovde istim povodom (2000. godine) ukažem na kulturu u kodifikaciji i nekulturu u ostvarenju prirodnih prava čoveka. Danas, može se reći, da se taj jaz između proklamovanog i neostvarenog nije smanjio, on se čak, po mnogim pokazateljima, i uvećao.

Činioci kulturnog identiteta

Upravo ta okolnost nas još više obavezuje da se zadržimo na različitim kulturnim činiocima, kao što su: filozofija i nauka; religi-

ja; moralna zasnovanost i tradicija ustaljenih pravila ponašanja – *boni mores*; jezik; ekonomska konstitucija i tehnička civilizacija; poverenje u zajedničke norme i socijalna kohezija – pravna i moralna svest; umetnost, obrazovanost i intelektualna kultura; zaštita života i zdravlja; ekološka etika; radne navike; porodična struktura; nasilje i ucena (terorizam) i kultura mira; legitimitet i legalitet pravnih normi – komutativna i distributivna pravda; nezavisno sudstvo u kontekstu trodelne podele vlasti.

Kulturni standard

Sve ove determinante u jednom organizovanom društvu imaju neki svoj standard i upravo od visine tog standarda zavisi i širina polja ostvarenja proklamovanih građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava.

FILOZOFIJA I NAUKA

Filozofija kao nadiskustven racionalni sistem umnosti (i nauka kao racionalno ali sazajno iskustvena disciplina), posebno filozofija, još od Platona i Aristotela i pre njih, postavila je sebi za predmet saznanja suštine sveta i osnovnih principa *bića* i *bivstva*. To osnovno pitanje razvilo se u čitav mozaik posebnosti – filozofija bića, prirode, duha, religije, umetnosti, istorije, slobode, pravde, morala i druge oblasti života.

Za nas, u ovoj uvodnoj reči, od posebnog značaja biće filozofija prava i to filozofija prirodnog prava, čiji opus započinje u antičkoj Grčkoj i koji nadživljuje vekove sve do danas aktuelnih ljudskih prava, opus koji čini i sadržinu naučnog rada Kopaoničke škole prirodnog prava.

Otuda, i pored okolnosti da je ova Škola i do sada koncentrisala svoj pogled i na evoluciju prirodnog prava, učinićemo to u skraćenoj verziji, a sve radi celine pitanja kulturnog identiteta i prirodnog prava. U stvari, to je već davno pređena stranica ove škole, ali radi mogućeg zaborava odnosno radi onih učesnika koji ovde prvi put dolaze, učinićemo taj prikaz u najkraćim crtama.

Svođenje

Antičko shvatanje prirodnog prava koje je poniklo u učenju grčkih sofista i koje je preraslo u filozofski sistem Platona i Aristotela i dalje razvijano kroz rimsku Stoičku Školu, zasnivalo se na tri osnovna stava: 1. zakon kao delo ljudske volje potčinjen je višim zakonima prirode, 2. suštinsko svojstvo prirodnog prava jeste pravda kao moralna kategorija koja ujedinjuje komutativnu i distributivnu pravdu, 3. zakon može biti pravedan ili nepravedan.

Evolucija

Shvatanje prirodnog prava izraženo u antičkoj grčko-rimskoj filozofiji i etici, poslužilo je kao temelj za dalji razvoj prirodnog prava i to, najpre, u dva pravca: teološka interpretacija, naročito u smislu srednjovekovne sholastike (Toma Akvinski), i interpretacija koja prirodno pravo odvaja od teologije u smislu laicizacije prirodnog prava i svodi ga na racionalno objašnjenje (Hugo Grocijus).

U okviru racionalne koncepcije prirodnog prava, javljaju se opet dva osnovna pravca: jedan, koji prirodno pravo svodi na biološko racionalno objašnjenje, i drugi, koji prirodno pravo objašnjava isključivo autoritetom uma, zbog čega se i naziva racionalno ili umno objašnjenje prirodnog prava.

Biološko racionalna doktrina počev od 17. veka ispoljila je stav po kome se prirodno pravo objašnjava povezanošću čovekovog određenog biološkog svojstva sa njegovim umom. Ta svojstva su ili čovečiji nagon društvenosti (Hugo Grotius, 1583–1645), ili nagon samoodržanja (Hobbes Thomas, 1588–1679), ili stanje bespomoćnosti (Samuil Pufendorf, 1632–1694), ili empirizam (Locke John, 1632–1704), ili jedno imanentno svojstvo čoveka – težnja za životom koje je dirigovano njegovim umom (Christian Thomasius, 1655–1728), ili čovekovo osećanje pravde (Spencer Herbet, 1820–1903), ili racionalno poimanje pravde (Montesquieu Charles Louis de Secondat, 1689–1755), ili, najзад, koherentna teorija biološko umnog prava (Henri Ahrens, 1808–1874).

Evolucijom biološko racionalne doktrine, teorija prirodnog prava došla je do čisto racionalne koncepcije po kojoj je razum (ljudski

um) izvor ukupnog saznanja, što je proizašlo iz opšte filozofije racionalizma 17. veka (Descartes René, 1596–1650).

Teorija saznanja

Racionalna koncepcija dobila je svoju filozofsku sublimaciju u 18. veku u delima Imanuela Kanta (Emmanuel Kant, 1724–1804), koja je do danas u suštini ostala jedna od glavnih izvora objašnjenja prirodnog prava. Prema ovoj filozofiji, osnovno pitanje je izvor saznanja. Po ovom shvatanju, nemoguće je saznanje po sebi, jer ono što je subjektivno, ne mora biti i objektivno saznanje. Time se ističe teorija saznanja koja se prostire na dve oblasti: čulna oblast gde je izvor saznanja iskustvo (empirijsko saznanje) i nečulna oblast gde je izvor saznanja um (nadempirijsko, transcendentno saznanje). U saznanju stvarnosti u čulnoj oblasti um je posteriorni faktor pošto su ispunjeni neempirijski uslovi saznanja u smislu forme koja odražava određenu sadržinu, dok u nečulnoj oblasti, transcendentno saznanje se stiče neposredno umom, i to je čist um.

U ovome Kant vidi ideju za jednu naročitu nauku koju on zove *Kritika čistog uma*. Po njemu, um je ona moć koja pruža principe saznanja *a priori*. Otuda je čist um onaj um koji sadrži principe na osnovu kojih se nešto može saznati potpuno *a priori*. Prema ovoj filozofiji, pomoću čulnosti predmeti nam bivaju dati, a razumom se zamišljaju. Na toj postavci, zakonski i moralni imperativi proizilaze iz racionalne sfere uma, i oni se ispoljavaju ili na polju morala u vidu racionalne slobode (koegzistencija sloboda) ili na polju prava prema jednom univerzalnom zakonu slobode.

U oba slučaja, ideja morala i ideja prava, nalaze mesta u umu kao apriornoj kategoriji koji je sposoban i za vančulna saznanja. Iz ovoga sledi zaključak da je kod prirodnog prava um zakonodavac, zbog čega se, po ovom shvatanju, ovo pravo i naziva umnim prirodnim pravom.

Dokumenti UN

Teorijski izgrađena, racionalna koncepcija prirodnog prava doživela je svoju najširu primenu u drugoj polovini 20. veka, sve do da-

nas, u brojnim dokumentima Ujedinjenih nacija i standardima Međunarodne zajednice, tako da se danas može govoriti, ne samo o renesansi prirodnog prava, već o jednoj, do sada najpotpunijoj kodifikaciji prirodnog prava čoveka koja je učinjena u istoriji pravne i moralne civilizacije.

Kultura razuma i vrlina pravde

Brojne deklaracije, povelje, konvencije, završna dokumenta i drugi opšti akti u okviru delatnosti UN kojima je stvoren jedan novi pravnički svet, imaju za svoj zajednički imenitelj kulturu razuma i vrlinu pravde, dva stuba misaonog zdanja racionalne koncepcije prirodnog prava.

Ovako razvijen opus prirodnih prava praćen je danas bogatom književnošću na različitim jezičkim područjima, uglavnom pod naslovom ljudskih prava ili prava čoveka.

Terminološke napomene

Izraz *ljudska prava* je u upotrebi na širokom polju angloameričkog prava koji se proširio i na druga područja, posebno evropska, gde se tradicionalno upotrebljava izraz *prava čoveka*. Bez obzira na različitost terminologije, filozofija prirodnog prava zajednička je i jednom i drugom izrazu. Nema, dakle, teorije ljudskih prava ni teorije prava čoveka, bez teorije prirodnog prava. Otuda izraz *prirodno pravo* je genusni pojam i iza njega stoji pravna i filozofska civilizacija od Aristotela i pre njega, do Kanta i posle njega, sve do Univerzalne deklaracije o pravima čoveka (1948) i posle nje.

RELIGIJA

Pored filozofije i nauke, religija kao sistem umnih nadiskustvenih i iracionalnih predstava o ljudskom bitisanju (dihotomija duša–telo), čini neminovni atribut kulturnog identiteta određene zajednice.

Prema jednom autoritativnom mišljenju, religija je glavna određujuća karakteristika civilizacija i u tom smislu, velike religije su osnove na kojima počivaju velike civilizacije.

Brojnost civilizacija

Iako u komparativnoj književnosti ne postoji podudarnost u pogledu vrste i broja važnijih civilizacija, ipak se neke civilizacije redovno naglašavaju, kao što su: kineska civilizacija sa konfučijanskom komponentom, japanska civilizacija koja se često zajedno sa kineskom, naziva dalekoistočnom, islamska civilizacija sa brojnim posebnim kulturama (arapska, turska, persijska), zapadna civilizacija u kompoziciji Evrope i Severne Amerike, dok civilizacija Latinske Amerike ima značajna odstupanja u odnosu na izvornu zapadnu civilizaciju, afrička, koja je naučno sporna s obzirom na veliki diverzitet i brojnu pripadnost islamskoj civilizaciji.

Grupisana svest

Sve ove klasifikacije govore samo o religijskoj i kulturnoj raznolikosti sveta gde *fundamentum divisionis* čini grupisana svest oko osnovnih pitanja nadiskustvene sfere ljudske umnosti. Otuda, sve klasifikacije u ovom domenu ne mogu biti potpune, tim pre, što gotovo svaka religija i civilizacija ima svoje varijacije i različite oblike, često suprotstavljene, iako pripadaju istom izvoru. Tako, prema jednom stanovištu (Enciklopedija britanika), mogu se označiti 33 religije kao posebni autonomni sistemi, ali, ipak sve religije su »mape ljudskog uma«.

Španska škola

Filozofija prirodnog prava počev od svog detinjstva u antičkoj Evropi, pa preko srednjovekovne hrišćanske doktrine, sve do Huga Grocijusa (17. vek), imala je svoj teološki oblik i u vanevropskim ze-

mljama, npr. prirodno pravo Španske škole pretočeno na Zapadnu Indiju.

Božansko pravo

Kada je reč o uticaju religije na koncepciju prirodnog prava u evropskoj pravnoj civilizaciji starog i srednjeg veka, taj uticaj se kroz istoriju proteže za različitim interpretacijama. Ali, bez obzira na različitost, zajedničko i suštinsko obeležje ovog shvatanja je u Božjoj volji koja se uzima kao osnov svekolikog prava. Po njemu, ne samo prirodno, već i pozitivno pravo se interpretira kao božanska zapovest.

U hrišćanskoj civilizaciji srednjega veka, prirodno pravo je shvatano kao Božansko pravo, ali su interpretacije uglavnom išle u dva pravca: po jednom starijem shvatanju, Božansko pravo se ogleda u volji Božjoj, i kao takvo, ono je savršeno i nepogrešivo. Prema drugom shvatanju, pod uticajem ideja racionalizma, prirodno pravo se shvata kao objektivno savršeno, kao rezultat uma ili Božansko umno pravo.

Na prvi pogled, može izgledati da nema razlike između ovih shvatanja, ali se ta razlika ipak uočava, jer prema drugom stanovištu, izvor prava nije prosta volja Božja, već um najvišeg bića.

Teološko racionalno shvatanje

Otuda, ovo shvatanje naziva se još i teološko racionalnom teorijom. Za svog predstavnika ova teorija ima Tomu Akvinskog (Suma teologija) koji je definisao odnos između prirodnog i Božanskog prava: prirodno pravo ima za izvor Božanski um, a to pravo čovek sazna je preko svog prirodnog uma.

U tom smislu, ovaj autor određuje i svrhu zakona, rekavši da je zakon pravilo i mera postupanja ljudskog delovanja koja navodi čoveka da nešto radi ili da se od nečega uzdrži.

Svrhu zakona Toma Akvinski vidi u nekom zajedničkom dobru. Ova doktrina je krajem 18. i početkom 19. veka bila u izvesnoj meri potisnuta kao posledica prodora opštih ideja racionalizma. Hrišćanska filozofija toga doba vraća se staroj doktrini Božanskog prava prema kojoj prirodno pravo ne može biti umno, već Božansko voljno.

I pored ovih oscilacija u teološkim učenjima srednjovekovnog prirodnog prava, shvatanje Tome Akvinskog ostaje kao najznačajnije i ono će kasnije naći svoju »reinkarnaciju« u drugim izvanteološkim doktrinama, posebno u radovima Huga Grocijusa i njegovih sledbenika.

MORALNA ZASNOVANOST

Tradicija, moralna zasnovanost i ustaljena pravila ponašanja (boni mores) putem kojih se u vremenu i prostoru prenose kulturne tekovine i moralne norme, čine jedan od značajnih elemenata kulturnog identiteta određene zajednice. Po rečima Kanta, mi smo civilizovani, ali još mnogo nedostaje da bismo bili moralizovani.

Javni poredak i dobri običaji

Pravni poredak u svom legitimitetu mora biti u skladu sa moralnim poretkom koji čini širu osnovu društvenih pravila ponašanja. To se, između ostalog, postiže i ustanovom javnog poretka i dobrih običaja.

Javni poredak je pojam koji je inspirisao mnoge autore i skoro da nema poznatijeg pravnčkog dela opšteg karaktera, a da ovom pitanju nije posvećena izvesna pažnja. Do danas, ipak je ostao nedovoljno precizan pravni pojam. Tu se mogu izvršiti sledeće klasifikacije: odbijanje mogućnosti pa čak i potrebe definisanja javnog poretka, naznaka nekih opštih osobina u smislu uputstva sudu, sistem nabravanja zakona javnog poretka, i najzad, definisanje javnog poretka.

Mogli bismo reći da javni poredak podrazumeva skup principa na kojima je zasnovano postojanje i trajanje jedne pravno organizovane zajednice, a koji se ispoljavaju preko prinudnih pravnih propisa i moralnih imperativa koje stranke u svojim odnosima moraju poštovati pod pretnjom sankcije ništavosti.

Proširenja

Međutim, iako je javni poredak svake zemlje specifičan s obzirom da izražava različita načela na kojima je zasnovana njena sveukupna konstitucija, ipak javni poredak u hipotezi više kulture prava, danas ne može biti »ostrvo« za sebe na kome se državni lokalitet ponaša samo po svom nahodanju, već se javni poredak sve više proširuje, pa u izvesnoj meri i unifikuje, savremenim međunarodnim standardima izraženim kroz kodifikovano pravo UN i drugim međunarodnim organizacijama.

Time se čini korak ka prevazilaženju pozitivnog prava kao isključivo nacionalnog prava, koje je relativno, promenljivo i nestalno. Takvo pravo sve više postaje sastavni deo zakonodavstva one države koja ga ratifikuje i koja ga kao takvog primenjuje. U suštini, zaslugom prirodnog prava racionalnog smera, ustanova javnog poretka sve više dobija univerzalna obeležja.

Dakle, legitimitet u izvoru ovog prava (međunarodni standardi) i legalitet u njegovoj primeni, danas su osnovni stožeri proširenog nacionalnog javnog poretka.

JEZIK

Jezik kao društvena pojava i najvažnije sredstvo opštenja među ljudima, predstavlja nezaobilazni element kulturnog identiteta određene zajednice.

Pored neophodne komunikacije u uslovima društvenosti, svaki socijabilitet preko jezika izražava determinante svoje duhovne i materijalne kulture. Drugim rečima, jedna zajednica se, pored dru-

gih obeležja, prepoznaje i po jeziku u smislu njenog identiteta, često i integriteta.

Prema jednoj konstataciji – ljudi sebe definišu pojmovima predaka, religije, jezika, istorije, vrednosti, običaja i institucija. Oni se identifikuju s kulturnim grupama: plemenima, etničkim grupama, religioznim zajednicama, nacijama i, na najvišem nivou, civilizacijama. Otuda, glavni element bilo koje kulture ili civilizacije su jezik i religija. Ako se pojavljuje univerzalna civilizacija, trebalo bi da postoje tendencije u pravcu univerzalnog jezika i univerzalne religije (Hantington, Sukob civilizacija).

Jezička kultura i esperanto

Različitost jezičkih kultura treba, s jedne strane, razvijati shodno opštoj kulturi odgovarajuće civilizacije i uže zajednice, a s druge strane, razvijati tendencije u smislu formiranja jednog fonda zajedničkih reči različitih kultura, kako bi se ljudi tehnički mogli lakše sporazumevati. Dakle, taj esperanto treba da bude jezik budućnosti, ali samo u smislu praktične komunikacije koja ne bi niukoliko ugrozila pojedine jezičke kulture, već naprotiv, uticala na njihov razvoj putem većeg stepena multikulturene tolerancije i saradnje u raznim oblastima društvenog života.

Često se čuje da je danas tu ulogu na sebe preuzeo engleski jezik. Međutim, prema autoritativnim podacima (Hantington) procenat onih koji u svetu koriste engleski jezik je negde oko 8% (1992. god.). Zato ovaj autor zaključuje, jezik koji 92% ljudi u svetu doživljava kao stran, ne može da bude svetski jezik. U svakom slučaju, treba zaključiti, da jezik i jezička kultura predstavlja otisak i znak prepoznavanja kulturnog identiteta određene zajednice.

Jezik zakona

Jezik kao deo opšte kulture nalazi svoje mesto i u legislativi odgovarajuće zajednice. On mora biti u skladu sa opštom jezičkom kulturom sredine u kojoj se ta legislativa stvara i primenjuje (Kaufman, O jezičnosti i pojmovnosti prava). Sasvim konkretno, to znači da jezik zakona mora biti takav da ga razumeju, ne samo pravnici, sudije i ad-

vokati, već i nepravnici na koje se zakon odnosi. Razume se, da određena količina stručne terminologije mora biti zastupljena, ali je bitno da zakon bude razumljiv za sve kojima je upućen, bez potrebe za naročitim objašnjenjima pravnih stručnjaka, bar kada je reč o leksičkom značenju pojedinih zakonskih rešenja. U tom smislu treba se setiti poruke koja nam dolazi iz davnina. Seneka je rekao da zakon treba da bude jasan i kratak, kako bi ga svi razumeli. On treba da bude sličan božanskoj poruci.

Zvučna domovina

Jezik kao »zvučna domovina« zakona treba da predstavlja značajnu tačku u zakonodavnoj tehnici, ne samo sa stanovišta neke apstraktne čistoće, već, pre svega, sa stanovišta razumevanja zakona od strane pravničke i šire javnosti. Dobar zakon treba da bude i dobar jezički spomenik koji obeležava svoje vreme. Za Stendala se govorilo da je, dok je pisao Parmski kartuzijanski manastir, svako jutro čitao nekoliko odredbi Code civil-a, kako bi izoštrio preciznost i eleganciju svoga stila. A Rudolf fon Jering je govorio da zakonodavac treba da misli kao filozof, a da govori kao seljak. Ove anegdote ovde se pominju samo radi ilustracije važnosti jezika, stila i jezičke kohezije, kojim zakonodavac treba da se služi ako hoće da mu delo doživi i preživi vreme u kome je doneseno.

EKONOMSKA KONSTITUCIJA

Ekonomska konstitucija, kao jedan od elemenata socijalnog kapitala, nalazi svoju odrednicu u opštoj kulturi određene zajednice. Posebno danas, kada je ta konstitucija obogaćena i multiplicirana proizvodima visokorazvijenog tehničkog uma i ekspanzijom primenjenog naučnog znanja.

Ekonomski model, počev od primitivne zatvorene autarkične ili administrativno vođene ekonomske politike, sve do tržišne ekonomije i tržišnog poretka ili katalaksije (Hajek, Pravo, zakonodavstvo i sloboda) sa svim pojavnim oblicima takvog ustrojstva – u suštini predstavlja temeljnu determinantu kulturnog identiteta određenog socijalnoga teta posmatranog u prostornoj i vremenskoj stvarnosti.

Svojinski odnosi

S obzirom da svojinski odnosi i svojinska sloboda sa svojim samosvesnim i regulativnim ograničenjima čine maticu svake ekonomske konstitucije, ukratko ćemo se zadržati na svojinskom pitanju i to sa stanovišta racionalne koncepcije prirodnog prava.

Prema ovoj koncepciji, svojinske razlike (a to znači i društvene razlike) mogu biti zasnovane i održavane samo na zajedničkoj koristi, a ne na štetu i diskriminaciju drugog. Sve što je izvan ove odredbe, čini da svojinska sloboda nije više u okvirima racionalne (umne) doktrine prirodnog prava.

Granice

Razume se, da se postavlja pitanje gde su granice svojinske slobode odnosno neslobode u jednoj organizovanoj zajednici. Drugim rečima, koliki je stepen i područje društvene tolerancije u svojinskim razlikama i da li svojinska sloboda može ići preko onoga što je titular te slobode stvorio svojim radom.

Dva odgovora

Svedimo sve odgovore na dva osnovna: kolektivistička i državno-svojinska norma i dogma ili konkurencija sposobnosti u uslovima tržišne privrede.

Idealnu pravdu tu nije moguće postići zbog prirode čoveka kao nesavršenog bića i organizovane zajednice kojoj pripada. To nam potvrđuje istorija i sadašnjost svojinskog pitanja. Ali, ako se ne može postići idealna pravda, moguće je ostvariti područje društvene tolerancije u primeni svojinske pravde odnosno nepravde.

Zastrašujuće okolnosti

Sa gledišta našeg univerzuma, prema podacima Đžozefa Stiglica, dobitnika Nobelove nagrade za ekonomiju (Protivrečnosti globa-

lizacije), više od 1,2 milijardi ljudi živi sa manje od 1 dolara dnevno, a gotovo polovina celokupne populacije naše planete (2,8 milijardi) sa manje od 2 dolara dnevno, a stotine miliona ljudi se nalaze u ekstremnom siromaštvu i umiru od gladi i nehigijenskih uslova života. To je podatak koji se mora uzeti u obzir prilikom ocene ekonomske situacije sa stanovišta našeg univerzuma.

Utvrđenja

Uzimajući u obzir prošlost i sadašnjost organizacije svojinskog pitanja, možemo izvesti sledeće zaključke: državno svojinska ideološka dogma koja državi kao titularu daje i javnopravna i politička ovlašćenja, dakle, pravni i izvanpravni imperijum, nije iskazala istorijsko opravdanje i ona danas u svetu ustupa mesto konkurenciji sposobnosti u uslovima tržišne privrede za koju se vezuje verovanje da ona vodi u ekonomsku i političku demokratiju koja je svojstvena pravnoj državi.

Dakle, podvlačimo razliku između državne svojine u smislu javnopravnog i političkog imperijuma (feudalna, državno socijalistička svojina) i državne svojine kao dominijuma, kada se država kao i svaki drugi subjekt potčinjava zakonima tržišta sa svim uspesima i rizicima. To je svojinska pozicija koja skoro da nema veze sa onom drugom koju smo nazvali imperijumom, gde se svojina javlja samo kao sekundarna pojava, a primarna je politička vlast u svim sferama života.

Revolucija ili evolucija

Ostaje pitanje, gde su granice svojinske slobode i u uslovima tržišne privrede, kada u jednom poretku svojinske razlike narastu preko granice društvene tolerancije. Tada nastaje pitanje – revolucija ili evolucija.

Prema racionalnoj koncepciji prirodnog prava, svako nasilje (revolucija), ovde je, po prirodi same koncepcije, apsolutno isključeno. Nasilje i revolucija je izraz čulnosti, a prirodno pravo je izraz umnosti prava. Takvo nepravedno pravo, koje može dovesti i do zna-

čajnog društvenog konflikta, ne popravlja se nasiljem, već većim stepenom umnosti i evolutivnim merama (ekonomskom i poreskom politikom) u kontekstu opšteg kulturnog razvoja.

U tom smislu, svojina jeste zajemčeno pravo, ali iz svojine proističu i obaveze i njena upotreba ne sme biti na štetu celine. Sadržina, obim i ograničenja svojine određuju se zakonom kao izrazom racionalne snage zajedničke volje. U tom redu ideja stoji i pravilo da je svojina neprikosnoveno pravo njenog titulara, osim ako to očigledno ne zahteva zakonito utvrđena javna potreba i pod uslovom pravičnog i prethodnog obeštećenja.

Produženje docnje

S obzirom na postojanje različitih svojinskih sistema u savremenom svetu, pa i onih koji zadržavaju svojinu u smislu državnog imperijuma, očigledni su procesi transformisanja takve svojine u smislu napuštanja državno-svojinske dogme. Održavanje takvog tipa svojine koji državi daje imperijum političke i svake druge vlasti, suprotno je univerzalnom konceptu ljudskih prava koji ima svoju duboku podlogu u filozofiji pravde prirodno-pravnog učenja.

Otuda, zadržavanje, makar i jedne tačke državno-svojinskog mozaika političkog i javnopravnog imperijuma, znači i zadržavanje vremena, produženje docnje u odnosu na međunarodne standarde ljudskih prava u ovom domenu.

Transformisan sistem

Transformisan sistem svojinske slobode u smislu pomenutog standarda međunarodne zajednice, omogućava pod jednakim uslovima svim subjektima prava (pojedincima, njihovim asocijacijama, državi), dostupnost svojinskom statusu u uslovima legitimno organizovane i legalno sprovedene konkurencije sposobnosti tržišne privrede. Sticanje i razmena materijalnih i intelektualnih dobara na tako organizovanom tržištu, uz već pomenutu pažnju pravičnog i sigurnog zakonodavstva (poreska politika i sl.) ukazuje na veće mogućnosti

ostvarenja komutativne i distributivne pravde kao neminovnog atributa racionalne koncepcije prirodnog prava.

Pravedno zakonodavstvo

Već je istaknuto, da proces konkurencije sposobnosti u uslovi-
ma tržišne privrede, mora pratiti i odgovarajuće zakonodavstvo. To
znači, da zakonski akti ovde moraju biti inspirisani umnošću distribu-
tivne i komutativne pravde, a ne čulnošću trenutnog interesa – poli-
tičkog, nacionalističkog, verskog, rasnog ili grupnog.

Iz ovoga proizilazi, da takvo zakonodavstvo mora pratiti svači-
ju svojinsku slobodu bez obzira na različitost statusa svojinskih titula-
ra (individualitet ili kolektivitet), kako uživanje i vršenje ove slobode
ne bi ugrozilo slobodu drugih preko granica individualne i društvene
tolerancije.

Drukčija stvarnost

Putem implementacije i internacionalizacije prirodnih pra-
va kodifikovanih u dokumentima UN, posebno ekonomskih i kul-
turnih, autoritet prirodnih prava dobio je u svom legitimitetu toliko
mesta da se moglo govoriti o začecima jednog univerzalnog ili svet-
skog prava. Međutim, umesto tog prava, u praktičnom ostvarenju na-
stupilo je vreme nesloge i nasilja jednih u odnosu na druge, došlo je
do ogromne razlike između proklamovanih i neostvarenih prirodnih
prava čoveka, posebno u svojinskom statusu, o čemu je već bilo reči
kod izlaganja »mape« čovečanstva sa stanovišta ekstremnog siromaš-
tva ogromnog broja ljudi.

Uzroci takvog stanja su brojni i raznovrsni, zavisno od opšteg
kulturnog standarda određene zajednice i njenih determinanti kultu-
re. Ipak, kada je reč o neostvarenju prirodnih prava na najširem pla-
nu, mnoštvo uzroka mogu se svesti na tri osnovna: ekstremno siro-
maštvo znatnog broja zemalja, postojanje većeg broja antipravnih
država, zloupotreba ljudskih prava.

Polazeći od uzroka nezadovoljavajućeg ostvarenja proklamovanih ljudskih prava u svetskim okvirima, ovo vitalno pitanje međunarodne zajednice ne može biti rešeno u bliskoj budućnosti. To je društveni proces koji se prostire na neodređeno vreme i čije rešenje zavisi od stepena razvoja svih činilaca koje čine opšti kulturni identitet određene zajednice. Svako drugo pragmatsko i nefilozofsko postupanje u konceptu ostvarenja ljudskih prava, vodi rezultatu kratkog efekta koji u suštini održava provaliju između proklamovanih i neostvarenih prirodnih prava čoveka.

SOCIJALNA KOHEZIJA

Poverenje u zajedničke norme – pravne, moralne, naučne i profesionalne, utiče na stvaranje odgovarajuće pravne svesti u smislu poštovanja legitimnog prava, što je, takođe, jedno od svojstava kulturnog identiteta određene zajednice.

Vrline ili nedostaci u kvalitetu i kvantitetu prava moraju se odraziti i na pravnu svest određenih subjekata. Kada se govori o pravnoj svesti, obično se misli na odnos subjekta prava prema pravnoj normi. Reč je, dakle, o spoznaju prava i svesnom odnosu subjekta prema pravnoj normi. Ukoliko se subjekt prava ponaša u skladu sa pravnom normom, spremni smo da kažemo da se taj subjekt ponaša sa odgovarajućom pravnom svešću, da je ta svest razvijena i da se ona nalazi na određenom stupnju skladnosti između subjekta i društvenog poretka kome taj subjekt pripada. Međutim, teško je razvijati pravnu svest u uslovima krize pravnog sistema koja se izražava kroz pravnu nesigurnost kao ishodište nekvalitetnog prava, kako u njegovom izvoru, tako i još više u postupku njegove neprimene ili neobjektivne primene.

To znači da se pravna, moralna i socijalna sigurnost odnosno nesigurnost direktno odražava na pravnu svest. Pravna norma, dakle, mora uživati opšti autoritet, ona mora biti saopštena jasno i jednostavno, ona ne sme delovati retroaktivno, rečju, pravna norma mora uživati opšte poverenje sredine kojoj pripada.

Kada se to poverenje stekne, pravna svest tada ulazi u faktore kulturnog identiteta pravno organizovane zajednice u kojoj postoji sklad između sistemske i socijalne integracije društvenih institucija.

INTELEKTUALNA KULTURA

Obrazovanost, umetnost i intelektualna kultura predstavljaju kulturni identitet jedne zajednice na polju kreacije opštih vrednosti zajednice. Viši stepen aksiologije u smislu vrednosti i razvijenosti opštih dobara, a naročito vrednost pravde i istine, slobode i dostojanstva čoveka, govori o većem stupnju opšte kulture.

Prema prirodnom pravu racionalnog smera, svako ima prirodno pravo da snagom svoga uma stvara dela iz oblasti intelektualne kulture. Područje opšte slobode ličnosti, posebno svojinske i ugovorne, odnosi se i na intelektualne tvorevine. Pravo na intelektualnu tvorevinu podleže opštim pravilima slobode kao uređene koegzistencije ljudi, slobode čije su granice postavljene istom slobodom drugih.

Intelektualne tvorevine, bez obzira da li su izražene kreacijom književnog, naučnog i umetničkog dela ili kreacijom dela iz oblasti industrijske svojine, uživaju zaštitu moralnih i materijalnih interesa tvorca dela.

Svako ima prirodno pravo, da u granicama zakona koristi sve tekovine civilizacije – naučne, umetničke, tehničko-tehnološke, kulturne uopšte. Njih čovek zatiče kao delove prirode koji su ljudskim umom od ranije stvoreni. Prema tome, svako ima pravo da slobodno učestvuje u kulturnom životu zajednice, da uživa u umetnosti i da učestvuje u naučnom napretku i u dobrobiti koja otuda proizilazi.

Sloboda kreacije na polju intelektualne kulture u stvari je samo jedan deo prava na opštu slobodu ličnosti koja je proglašena brojnim dokumentima UN, a posebno Univerzalnom deklaracijom o pravima ooveka (1948) i to rečima da svako ima pravo na život, slobodu i bezbednost ličnosti.

U smislu racionalne koncepcije prirodnog prava, sloboda se shvata kao samosvesna sloboda, jer polje slobode jednog titulara, ograničeno je poljem iste slobode drugog titulara. Prema tome, nema slobode pod nasiljem i nema slobode bez odgovornosti.

ZAŠTITA ŽIVOTA I ZDRAVLJA

Visok stupanj kulture jedne zajednice, danas se ocenjuje i utvrđenjem u kojoj meri je ta zajednica organizovala i realizovala zaštitu zdravlja kao uslova života i kao prirodnog prava svakog čoveka na onu vrstu zdravstvene zaštite koja odgovara njegovim potrebama. Mere zdravstvene zaštite moraju uvek biti zasnovane na načelu očuvanja ljudskog digniteta.

Zdrava životna sredina preduslov je ovoga prava. Otuda, svako ima dužnost, a posebno država, da preduzima odgovarajuće akte u cilju očuvanja, zaštite i obnavljanja životne sredine i jedinstva ekosistema Zemlje. Zaštita životne sredine predstavlja integralni deo razvojnog procesa u različitim sferama ljudske aktivnosti i kreativnosti. Prema tome, ekološka etika, danas više nego u ranijim vekovima, pokazatelj je kulturnog ili nekulturnog identiteta određene zajednice.

RADNE NAVIKE

Radne navike i radna etika takođe čine element kulturne prepoznatljivosti jedne zajednice. Da bi se pravo na rad moglo adekvatno ostvariti kao prirodno pravo svakog čoveka, pored drugih činilaca zakonske vokacije, mora se računati na ustaljene navike, običaje i moralne dispozicije, jer sve one, u nekoj vrsti kumulacije, čine osnov i preduslov za adekvatnu primenu zakonodavstva iz oblasti rada i radnih odnosa.

Razume se, da oblik svojinske strukture, tržišna ili dirigovana ekonomija, prinuda ili sloboda, bitno utiču na radnu etiku i njen razvoj ka visokom stupnju opšte kulture.

Standardi međunarodne zajednice koji se odnose na rad i radne odnose kao polazne i temeljne oblasti u ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj sferi čovečanstva, predstavljaju pokazatelje pravog stanja proklamacija i ostvarenja ukupnosti i nedeljivosti ljudskih prava. Kodifikacije radnopravne i socijalne pravde, čine danas, ne samo maticu opšte savesti i racionalne umnosti, već pre svega, izvor internacionalizacije na koji dolaze različiti nacionalni suvereniteti da potraže svoje potrebe za implementacijom ovih prava u njihova zakonodavstva.

PORODIČNA STRUKTURA

Porodica i porodična struktura, kao osnovna ćelija društva, organizovana je na različite načine s obzirom na prostorno vremensku dimenziju. Shodno različitim kulturama i civilizacijama, danas se uvažavaju i različita shvatanja o porodičnom životu, kao i o vrstama porodice, ali uvek u smislu očuvanja i razvoja dostojanstva koje je neodvojivo od čovekove ličnosti.

Ovde ne postoji jedinstven kriterijum nekog zamišljenog kulturnog aksioma, već svaka civilizacija, kultura i religija, ovde ima svoje odgovore i svoje poglede.

Prema tome, ako se porodica i porodična struktura uzimaju kao pokazatelji određenog kulturnog identiteta, onda se moraju imati u vidu sve osobenosti metapравnih činilaca koji bitno utiču na izgled pravne regulative u ovoj oblasti. Različitost na polju porodice i porodičnih odnosa mora se uzeti kao socijalni fakt određene sredine, ali uvek u smislu očuvanja dostojanstva čovekove ličnosti.

Za razliku od drugih sfera društvenog života, posebno ekonomske sfere, ovde se čak ni u daljoj predvidljivoj budućnosti, ne mogu očekivati neke značajnije unifikacije porodičnog života.

Pri tome, danas se kao kulturna tekovina ističe, da sva deca imaju ista prava i dužnosti, bez obzira na bračne statuse njihovih roditelja. Suprotno shvatanje primitivne svesti, ne samo da je protivno prirodnom pravu, nego i svim opšitim aktima međunarodne zajednice u ovoj oblasti.

VLADAVINA NASILJA I UCENE

Opšta kultura jedne zajednice ispoljava se i preko njene odlučnosti da vladavinom sile i nasilja kao jedinog sredstva unutrašnje i spoljne hegemonije, ostvaruje svoje političke, ekonomske i oružane ciljeve.

Sa stanovišta kulture mira, kao elementarnog svojstva prirodnog prava, ove vrste državnog ili nadržavnog nasilnog imperijuma, ne ulazi u polje demokratske kulture i međukulturne tolerancije, bez ob-

zira da li se ona javlja u vidu otvorenog nasilja ili prividnog i prikri-venog humanitarnog akta iza koga stoji naoružana nepravde ili sistem taliona.

Organizovani terorizam

U tom neredu ideja, stoji organizovani terorizam, jedan od značajnih udara na naše pravo na život, danas više praktikovan nego u prošlosti, koji je zasnovan na nasilju i uceni kao najvišem deliktnom ponašanju. Nasilje i učena – dve su mračne tačke mržnje i nagona za ostvarenje nezaslužene koristi bilo koje vrste.

Nažalost, poslednjih godina terorizam se proširio, pa čak i u odnosu na našu prošlogodišnju sesiju održanu ovde na Kopaoniku. Terorizam kao savremeno zlo, treba da bude rešavan, ne vulgarnom odmazdom i ekvivalencijom nasilja »ko će koga više«, već ulaskom u njegove uzroke, jer se bolest bolje leči u uzrocima nego u posledicama.

Bioterorizam

Ako se tome priključi i danas aktuelni bioterorizam koji svojom ekspanzijom sve više osvaja i ugrožava prirodu našeg života, onda, opšta kultura umnosti mora pronaći put da bismo izbegli »našu posthumanu budućnost« (Fukujama).

Genocid

Pored terorizma, danas je, možda više nego u prošlosti, na sceni i genocid koji predstavlja najgrublju negaciju prirodnog prava na život. Namerno, potpuno ili delimično (za vreme rata ili mira) uništenje jedne nacionalne, etničke, rasne ili verske grupe, predstavlja antiprirodni čin i delikt koji je sankcionisan kao zločin po međunarodnom i nacionalnom pravu i koji mora biti sprečavan sredstvima svih društvenih činilaca koji čine integritet jednog društva.

Nuklearno oružje

Nuklearna i druga akumulirana energija mora biti u službi prava na život. Nikada i ni pod kojim uslovima ne smeju biti sredstvo za masovno uništavanje ili ugrožavanje prava na život. Svako ko drukčije čini mora biti pogoden, ne samo sveopštom sankcijom najvećeg zločina, već i istorijskom osudom divljaštva nad civilizacijom prirodnog prava.

Proizvodnja, isprobavanje ili širenje, isto kao i samo posjedovanje nuklearnog oružja, jedna je od najvećih potencijalnih opasnosti prava na život, opasnost sa kojom je suočen današnji svet i koji je imao žalosnu priliku da vidi svu strahotu i posledice upotrebe takvog antiljudskog oružja.

Taj fakt stvara klimu podozrivosti među državama, klimu koja dovodi do »prava« prvog napada, stvara opštu pravnu, ekonomsku i socijalnu nesigurnost, što je suštinska suprotnost konstituciji i ostvarenju prirodnog prava čoveka.

I po tome: svi oblici upotrebe ili samog posjedovanja u svrhu upotrebe nuklearnog naoružanja predstavlja zločin protiv čovečnosti, bez obzira da li su u pitanju male ili velike, demokratske ili nedemokratske, pravne ili antipravne države.

NEZAVISNO SUDSTVO

Sudijska nezavisnost i nepristrasnost u kontekstu trodelne podelje vlasti, neminovna je pretpostavka ustanove sudstva. Pitanje nezavisnosti sudije nije samo pravno pitanje. To je pitanje opšte kulture jedne zajednice. U stvari, sve do sada imenovane determinante opšte kulture jedne zajednice, reflektuju se na oblast sudstva u smislu proklamacije, zaštite i ostvarenja principa sudijske nezavisnosti, a što je moguće samo u uslovima konstituisane pravne države.

Zavisnost

U uslovima nepravne države, gde je legitimitet i legalitet prava ispod dozvoljene granice društvene tolerancije, gde vladavinu pra-

va zamenjuje vladavina samovoljnog fakta – vlasti, strasti ili interesa pojedinačnog ili grupnog, gde se eliminiše načelo podele vlasti i ceo život svodi na politički monizam i njegovu strogu hijerarhiju, tu se sudijska nezavisnost svodi na zavisnost od partijske, a ne zakonske, odluke.

Brodolom

Takva zavisnost pretvara sudiju u derivat jednosmernog naloga (političkog, nacionalnog, međunarodnog, rasnog ili klasnog, finansijskog) i sudija tada objektivno nije u stanju da pravedno primeni pravo po principu jednakog postupanja u jednakim slučajevima. U hipotezi, dakle, nepravne države, pravo doživljava brodolom, a s njim tone i princip sudijske nezavisnosti. Ići takvom »pravu« i takvom sudiji, znači ići antipravdi.

Organski deo

Naprotiv, kada se demokratski princip sa kvalifikacijom demokratske kulture, organizuje po načelu vladavine legitimiteta i legaliteta u okvirima društvene tolerancije, tada se nezavisnost sudije obezbeđuje delovanjem pravne države. Sudijska nezavisnost, kao neminovni atribut njegove funkcije, predstavlja organski deo pravne države.

Trodelna podela vlasti

Pravna država, pored dva paradigmatična načela vladavine legitimiteta i legaliteta, u materiji organizacije državne vlasti, usvaja princip podele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku.

Ta trihotomna podela vlasti čini esencijalni deo pravne države. Takva podela postala je atribut pravne države, i ona danas nalazi mesta u ustavnim rešenjima demokratskih država. Prema Monteskeju (O duhu zakona), sve bi bilo izgubljeno ako bi isti čovek ili telo

uglednika vršilo sve tri pomenute vlasti; i dalje: slobode nema ako sudska vlast nije odvojena od zakonodavne i izvršne vlasti. Drugim rečima, načelo podele vlasti, još od Monteskeja sve do danas, postalo je sinonim moderne države.

Pogažene proklamacije

Međutim, to načelo u praktičnoj primeni, u mnogim državama savremenog sveta, svodi se na princip jedinstva vlasti, gde, naročito upravna, dakle, izvršna vlast stavlja pod svoj manus sudsku vlast. Tačnije, politička vlast preko izvršne vlasti, ulazi, ne samo u organizaciono polje sudske vlasti, već i u polje ocene i kvalifikacije pojedinih sudskih odluka u smislu ocene pravilne ili nepravilne odluke, što je grubo narušavanje samih temelja pravne države.

Bahatost

Tako, ako se od visokih zvaničnika izvršne vlasti, u medijskoj javnosti, čuje da je konkretna odluka konkretnog suda pogrešna i da Vlada ne stoji iza takve odluke (vest od 5. novembra 2004. koja nije demantovana), onda je to znak da nismo još ni u predvorju pravne države i da nam je trodelna podela vlasti više na ustavnom papiru nego u stvarnosti.

Takvo bahato ponašanje siguran je znak da su nam proklamacije pravne države u stvari simulovani akti, iza kojih stoji prikriveni (disimulovani) princip jedinstva vlasti, gde se celokupna vlast nalazi samo u jednim rukama.

Atak

Prema tome, svako ko se igra sa nezavisnošću sudstva, neka zna šta čini, a čini atak na temelje pravne države. I ako ga sankcija ne pogađa danas, pogodiće ga istorijska, a ona može biti i teža od neke trenutne.

Glavni gradovi

Za Dvorkina (Carstvo prava) sudovi su glavni gradovi carstva prava, a sudije njegovi vladaoци. Razume se, to je samo jedna figura koja nastoji da podvuče nezavisnu ulogu suda u »upravljanju« pravdom, što ne znači da su sudije nepogrešive, jer *erare humanum est*, ali uvek sa dispozicijom i sankcijom koja je isključivo zakonom predviđena.

Greška sudije

Drugim rečima, postoje zakoni i zakonska procedura u kojoj se utvrđuje greška sudije, sa svim posledicama sve do prestanka funkcije, ali to u svakom slučaju nije, niti u pravnoj državi može biti, samozvana i paušalna ocena zvaničnika izvršne vlasti.

Sudovi nisu lične pisarnice bilo koje partijske vlasti, već mesta, gde se u zakonskim okvirima, ide po realizaciju prava i pravde kao temeljne vrline čoveka u uslovima konkretnog socijaliteta.

Uzalud

Kopaonička škola je više puta argumentovano iznosila pitanje sudstva (1995. godine opšta tema je bila *Sud i pravo*) i to sa više aspekata, a naročito sa aspekta sudijske nezavisnosti. Polazeći od racionalne koncepcije prirodnog prava i uzimajući u obzir međunarodne standarde u ovoj oblasti, bar onakve kakvi su formulisani u odgovarajućim međunarodnim dokumentima, Kopaonička škola je sačinila jednu kodifikaciju tih standarda. To je jedna doktrina koja je dobila odgovarajuće mesto u Deklaraciji kopaoničke škole prirodnog prava (2002) i u više Završnih dokumenata.

Ponovimo Dvanaest tačaka sudijske nezavisnosti koje je formulisala ova Škola: 1. sudija je u izricanju pravde nezavisan od bilo koje vlasti, osim vlasti legitimnog zakona; 2. sudija donosi nepristrasne odluke u zakonom predviđenom postupku na osnovu procene činje-

nica i razumevanja zakona u smislu ostvarenja komutativne i distributivne pravde; 3. sudija primenjuje i norme o ljudskim pravima koje proizilaze iz potvrđenih i objavljenih međunarodnih ugovora i opšteprihvaćenih međunarodnih standarda koji su sastavni deo unutrašnjeg pravnog poretka svake prosvećene zajednice; 4. sudija je ličnost javnog poverenja; 5. sudijska dužnost je zasnovana na visokom stepnju pravničke i opšte kulture, pa sudiji mora biti dostupna mogućnost stalnog usavršavanja; 6. sudija kao i drugi građani, uživa opštu slobodu mišljenja, govora, izražavanje uverenja, profesionalnog udruživanja, okupljanja i kretanja, ali svagda tako da čuva dostojanstvo svog poziva i nepristrasnost i nezavisnost sudstva; 7. vršenje sudijske dužnosti ne sme biti predmet nedostojnih uticaja, podsticanja, pritisaka, pretnji ili intervencija, direktnih ili indirektnih, od strane bilo koga i iz bilo kojih razloga; 8. svako je dužan da, u granicama prinudnih propisa, javnog poretka i morala, poštuje nezavisnost sudije i da se uzdrži od svakog akta nedostojnog uticaja. Svako lice koje svojim aktima nedostojnog uticaja naruši ili ugrozi nezavisnost sudije, kazniće se po zakonu; 9. država garantuje nezavisnost sudije doslednom primenom ustavnog načela vladavine prava i načela podele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, po kome sudska vlast pripada sudovima; 10. sudija ne može biti pozvan na odgovornost za mišljenje ili glas koji je dao u vršenju sudijske dužnosti. Imunitet sudije uređuje se zakonom; 11. sudija ne može vršiti vansudske poslovne aktivnosti kojima se kompromituje njegova sudska nezavisnost i dostojanstvo; 12. sudija se mora izuzeti da postupa po određenom predmetu u slučaju da postoje takvi razlozi koji dovode u pitanje njegovu nepristrasnost, kao i kada može doći do sukoba interesa koji je nespojiv sa vršenjem sudijske funkcije i nezavisnosti sudije.

Međutim, i pored ove kodifikacije pravila o sudijskoj nezavisnosti i naučnoj zasnovanosti opusa Kopaoničke škole u oblasti sudstva, ništa se u praktičnom životu, radikalno nije izmenilo, već naprotiv, sudijska nezavisnost i dalje biva ugrožena.

Otuda, može se postaviti pitanje da li je ovaj glas uzaludan ili on ipak ima neku svrhu. Odgovor bi mogao biti: ako zvaničnici taj glas ne čuju ili neće da ga čuju, ili ga čuju i ništa ne preduzimaju da princip sudijske nezavisnosti zaštite efikasnim sredstvima pravne države

u kontekstu trodelne podele vlasti, onda je to *fundamentum divisionis* više i niže kulture prava, nauke kao argumentovane umnosti i trenutne političke moći kao izraza dogmatske netolerancije.

Tri dimenzije

Nezavisnost sudije pruža se u tri dimenzije: 1. nezavisnost sudije u postupku primene prava, 2. statusna nezavisnost, 3. jemstva sudijske nezavisnosti.

Ius i leges

Nezavisnost sudije u postupku primene prava svodi se na pitanje pozitivizma ili univerzalizma. Još je antičko pravo razlikovalo *ius* od *leges*, pa se postavlja pitanje da li sudija primenjuje samo zakon koji je na pravnoj snazi i to u smislu njegovog slova, ili sudija izriče pravdu držeći se važećeg zakona, njegovog smisla i razuma, pa čak i drugih usvojenih pravila ponašanja koja dopunjuju zakonsku dogmatiku.

Odgovor na ovo pitanje u suštini određuje nezavisnost sudije u postupku primene zakona i prava uopšte. Istovremeno, to je i centralno pitanje sudijske nezavisnosti.

Kada je sudija samo automatizovani primenjivač norme, pa čak i one koja u toliko nepodnošljivoj meri protivreči pravdi da se silom fakta mora povući pred pravdom, i kada se sudiji ne dozvoljava da putem interpretacije takvu zakonsku normu privede pravičnom rešenju, onda se princip nezavisnosti sudije u postupku primene prava pretvara u svoju suprotnost. Sudija tada postaje zavisan od normativne snage jedne dogme, suprotno opštem mišljenju i svom sudijskom uverenju.

Drugim rečima, kako će sudija postupiti kada se nađe pred dualitetom pozitivnog prava (koje može biti i nepravedno) i prirodnog prava (koje je pravedno po sebi), s obzirom na zakonsku i nadzakonsku normu koja mu dodeljuje nezavisnost u postupku primene prava.

Triparticija

Taj odgovor, po prirodi same stvari, ne može biti zasnovan na monizmu jednog ili drugog rešenja, već na tripartitnoj množini odnosa pozitivnog i prirodnog prava: prirodno pravo je supstrat i uzor pozitivnom pravu; prirodno pravo je supsidijarni neposredni izvor prava; prirodno pravo je korektivni faktor u primeni pozitivnog prava. Skraćeno govoreći, prirodno pravo je uzorno, supsidijarno i korektivno u odnosu na pozitivno pravo. Ova tri odnosa svojom kumulativnošću iskazuju postojeće stanje stvari.

Mnoga rešenja pozitivnog prava zasnovana su na načelima *ius naturae*, tako da ona čine elemente pozitivnog prava, sjedinjene u konkretnoj normi. Takva norma ima svoj život i primenjuje se kao i svaka druga, što znači, da pravna sankcija prevashodno obezbeđuje njenu primenu.

Međutim, analizom njenog porekla, otkriva se *naturalis ratio* koji stoji u osnovi takve norme, i to je taj uzorni odnos koji postoji između pozitivnog i prirodnog prava.

U tom smislu pomenimo samo nekoliko slučajeva. Da pozitivno pravo često uzima u obzir i *vinculum aequitatis*, vidimo već na primeru komutativne i distributivne pravde i njenoj primeni u konkretnim ustanovama obligacionog prava kao što su: dvostrani ugovori koji počivaju na principu jednakih vrednosti uzajamnih prestacija i taj princip je zaštićen brojnim pravnim sredstvima – odgovornost za fizičke i pravne mane, oštećenje preko polovine ili prekomerno oštećenje, zabrana zelenaškog ugovora, klauzula rebus sic stantibus; kod deliktne štete primenjuje se princip integralne naknade sa izvesnim odstupanjima pod uticajem distributivne pravde; pojava socijalizacije odgovornosti za prouzrokovanu štetu; ustanova *condictio sine causa*; naturalne obligacije koja se svode na dug časti; pravila koja se odnose na utvrđivanje savesnosti koja se često uzimaju u obzir prilikom regulisanja određenih obligacionih odnosa, a koja u različitim vremenima i prostorima nemaju istu sadržinu i značaj.

Prirodno pravo ima supsidijarnu snagu u odnosu na pozitivno, i to u smislu da se ono neposredno primenjuje u slučaju pravnih praznina, ukoliko sud nije mogao da iznađe rešenje primenom pravila

analogije ili drugog načina na koji zakon upućuje, npr. primenom zakonitog običaja.

Treći odnos bismo mogli nazvati korektivnim, kada sam zakonodavac upućuje na primenu određenih metapravnih kriterijuma (savestnost i poštenje, boni mores, pravičnost) ili kada sam sudija putem ciljnog tumačenja odgovarajuće norme pozitivnog prava dođe do njegov prirodno pravnog supstrata.

Sudijski status

Sudijska nezavisnost se izražava i atributima sudijskog statusa. Prateći tradiciju prava i pozitivno-pravna rešenja u ovoj oblasti u određenom broju zemalja, naročito se ističu dva dvojstva sudijskog statusa: stalnost sudijske funkcije i nepokretnost sudijske dužnosti.

Stalnost sudijske funkcije podrazumeva pravilo po kome sudija ne može biti lišen svoga zvanja i položaja, ničijom voljom ili samovoljom, osim svojevoljno, kao i iz zakonom utvrđenih razloga prestanka sudijske funkcije. Nepokretnost sudijske dužnosti podrazumeva da sudija ne može protiv svoje volje biti premešten u drugi sud.

Garantije sudijske nezavisnosti

Pored sudijske nezavisnosti u postupku primene prava, kao i njegove statusne nezavisnosti, postoji veći broj garantija te nezavisnosti koje imaju za cilj da obezbede stvarnu i delotvornu primenu sudijske nezavisnosti u praktičnom životu.

Među brojnim garantijama treba naročito pomenuti: način izbora sudija, materijalni položaj sudije, ograničeno vršenje vansudskih aktivnosti, sudijski imunitet, način unapređenja, stalno usavršavanje i obrazovanje, obrazloženje sudskih odluka i izdvojeno mišljenje prilikom odlučivanja i glasanja, uslovi rada, raspoređivanje predmeta (kabinetska iustitia), sigurnost i fizička zaštita sudija i njihovih porodica.

Autoritet sudske vlasti i sudijska nezavisnost treba da budu garantovani i pravilom da se ovlašćenja upravne vlasti i zakonodavne u pogledu mogućnosti da se njihovim aktima unapred ili retroaktivno poništavaju dejstva sudskih odluka (abolucija, amnestija, pomilovanja) koriste samo u onoj meri u kojoj se grubo ne narušava autoritet (pa čak i dostojanstvo) suda i princip sudijske nezavisnosti. Razume se, ovo pitanje se zakonom uređuje (nadležnost, razlozi, uslovi i postupak donošenja ovih akata), ali mu treba odrediti mesto i domašaj, ne samo sa stanovišta načela podele vlasti, već i sa stanovišta očuvanja ugleda suda i sudijske nezavisnosti.

VELIKI PRAVNI SISTEMI

Različite determinante kulture o kojima je do sada bilo reči, govore o kulturnoj raznolikosti sveta, a to znači i o različitim kulturama prava, kao izrazima celine odgovarajuće opšte kulture.

Kada je reč o skali njihovog razdvajanja, ali i tačkama vezivanja, posebno sa stanovišta geografskog i prostornog važenja, nastaje pitanje: kult provincijalizma prava ili kultura univerzuma prava.

Prethodno pogledajmo kako se pozitivno pravo u svojoj vekovnoj evoluciji, sve do druge polovine 20. veka, okupilo u nekoliko familija, često nesložnih, a ponekad i ekstremno suprotstavljenih. U literaturi, tu postoje različite klasifikacije i moguće tipologije tzv. velikih pravnih sistema, učinjene od poznatih komparativista.

U svakom slučaju, sve te klasifikacije govore o lokalizmu pozitivnog prava, ali i o njegovom svojstvu prostiranja na šire geografske prostore. Od istorije i praistorije prava i njegove civilizacije, pravo ima neodoljivu potrebu da se širi, da umnožava svoje kapilare, da osvaja neku prostorno vremensku dimenziju, da »zaviri« preko neke reke ili planine, iza neke prirodne ili državne granice. I tako, sve do nekog univerzuma, do nekog pravnčkog neba koje nas pokriva zajedničkim razlikama (ali i praznim prostorima), koje u sintezi dovode do onih pravnčkih svodova koje nazivamo konvencijama, deklaracijama ili unifikacijama, bolje reći, mostova koji spajaju razdvojene narode, pa i čitave civilizacije.

Ova dimenzija prava u svojoj suštini se može objasniti učenjem škole prirodnog prava. Ona će nam kazati da su život i sloboda čovekova prirodna pojava, baš kao i neki zakon fizike, da su to dva prava koja su univerzalna i koja nisu ni klasna ni nacionalna, već koja svaki čovek donosi i odnosi sa sobom, rođenjem ili fizičkim krajem kao prirodnom pojavom.

Petočlana klasifikacija

Kada je reč o različitim familijama prava na opštem planu u dvadesetom veku, treba poći od konstatacije da je ono, u svetskim razmerama, rezultat viševekovne evolucije i pravne civilizacije. Evolucija koja je svojstvena nacionalnom biću i kulturnom identitetu pojedinih naroda, a što je opet posledica dejstva različitih metapравниh determinanti koje bitno utiču na prirodu određenog pravnog sistema.

Čini se, da bi za ovu priliku, mogla biti postavljena jedna petočlana klasifikacija velikih pravnih sistema dvadesetog veka. Razume se, taj pentagon velikih pravnih sistema ovde je usvojen samo kao moguća skica klasifikacije pozitivnog prava u svetskim crtama, i to samo radi toga da bismo bili u stanju da sagledamo rezultate procesa koji su se tu odigrali, naročito u drugoj polovini dvadesetog veka, a koji su doveli do izvesnog ujednačavanja razdvojenih pravnih celina.

Ako pođemo od evropske pravne civilizacije, onda bismo kao prvu familiju označili kulturu prava koja se ujedinjuje na rimskoj, pandektno-germanskoj i romanskoj osnovi, gde je rimsko pravo temelj te civilizacije. Ta evropska pravnička porodica ponikla je, dakle, na zdanju rimskog prava, ali i razvijala svoje ustanove shodno potrebama svoga vremena i prostora. Razume se, reč je o ustanovama rimskog prava koje su za sobom tada imale evoluciju od hiljadu godina i gde je bio snažan uticaj Stoičke škole koja je u stvari bila deo grčke filozofije antičkog doba i koja je snažno povezivala moral sa prirodnim pravima čoveka. U svakom slučaju, evropska pravna civilizacija razvijala se na filozofiji opštosti pravnih kategorija.

Druga pravna celina je *Common law* sistem ostvaren na izvoru i pravnoj tehnici precedentnog prava anglo-saksonskog tipa koga mnogo više ima u vanevropskim zemljama u odnosu na kontinentalnu Evropu. To je »opšte pravo« engleske pravne tradicije rasprostra-

njeno na tom jezičkom području (npr. Australija, Novi Zeland, SAD) koje se, u suštini kao sudsko pravo, primenjuje na one pravne odnose koji nisu regulisani pisanim propisima, dakle, zakonima i podzakonskim opštim pravnim aktima.

Treći veliki pravni sistem jeste šerijatsko pravo koje se zasniva na islamskoj religiji, na Kuranu kao osnovnom izvoru prava, koji, pored prava, obuhvata i osnovne principe vere i morala. Kao izvor ovoga prava označava se Sunnet (tradicija) koja podrazumeva Muhamedove izreke i način njegovog života. Prema islamskoj nauci u izvore šerijatskog prava, pored Kurana i Sunnet-a, spadaju i pravna shvatanja Idžmaul-ummet i norme koje su dobijene putem analogije iz postojećih pravnih propisa – Kijas.

Četvrtu grupu velikih pravnih sistema čine sistemi Dalekog istoka. Tako, indijsko pravo (posebno, privatno) sastoji se od Hindu-prava, islamskog prava i zakonodavstva starog (pre polovine 20. veka koje nije ukinuto) i postojećeg pozitivnog prava. Kao dopunski izvor javljaju se principi pravičnosti. Hindu pravo ima tri izvora: Sru-ti, Smriti koji su božanskog porekla, i običaji koji nisu ušli u prva dva, ali koji iz njih proizilaze. U stvari, Smriti je osnovni izvor Hindu-prava koji se sastoji od zakonika Manu, i Narda.

Petu grupu čini sistem kineskog prava koji je do prve polovine 20. veka bio zasnovan na principima Konfučijeve doktrine i kasnije Carskog zakonika (Ta Čing Lu-Li) koji je sadržavao pravila privatnog i javnog prava. U drugoj polovini 20. veka kinesko pravo se sastoji od pisanih zakona, pa i kodifikacija pojedinih zakonskih oblasti. Međutim, kinesko pravo i dalje važnu ulogu pridaje običajima i ustaljenim pravilima ponašanja koja uglavnom imaju vansudsku pozornicu u odnosu na kategorije evropskog prava.

Procesi ujednačavanja

Veliki stepen zbližavanja ovih pet različitih familija prava odigrao se u drugoj polovini dvadesetog veka. Tako, preko brojnih međunarodnih konvencija, kao i preko faktičkog i pravnog uticaja, a naročito preko kodifikacija ljudskih prava u okviru UN i drugih međunarodnih organizacija i međunarodnih standarda, došlo je do izvesnog zbližavanja različitih familija prava.

Međutim, i pored proklamovanih zajedničkih prirodnih prava čoveka (ljudskih prava) u savremenom svetu nije došlo do očekivanog ostvarenja tih prava. Razlozi su brojni, a ovde ističemo samo tri: ekstremno siromaštvo više od milijarde ljudi (o čemu je već bilo reči); veliki broj antipravnih država koje na papiru svog zakonodavstva implementiraju proklamovana ljudska prava, ali ta prava praktično ne ostvaruju, jer im nedostaje demokratska kultura i vladavina legitimiteta i legaliteta; zloupotreba ljudskih prava u smislu ucene, represije, ekvivalencije nasilja i odmazde. Dakle, umesto da se ljudska prava ostvaruju u skladu sa njihovom prirodno pravnom svrhom, ona se često zloupotrebljavaju jer se vrše protivno cilju zbog koga su ustanovljena i priznata.

EVROPSKA FAMILIJA PRAVA

Kada je reč o evropskoj porodici prava, posebno o integraciji kojoj teži oko pola milijarde ljudi, treba reći da i ona, u pogledu nekih značajnih pitanja, deli sudbinu celine. S jedne strane, zahvaljujući opštem napretku nauke i neslućenog razvoja tehničkog uma, nastoji da prevlada granice lokaliteta, pre svega, u domenu ekonomije i informativne tehnologije, komunikacija i širenju nadnacionalnih tvorevina, a s druge strane, i njoj pretilo mnoštvo opštih agresija na život: izvori akumulirane energije za masovno uništenje ljudi, ugroženost prirode, razne vrste nasilja i terorizma, nove bolesti, ogromne svojinske razlike, dakle, sve one pozitivne i negativne strane koje donosi aktuelna globalizacija sveta.

Novi početak

Ali, pored ovih opštih pojava, evropska porodica prava danas se nalazi, pored evolucije njene pravne civilizacije koja traje već više od dve hiljade godina, na nekoj vrsti početka, u stvari, početka integracije srodničkih prava pojedinih evropskih naroda, ali tako da ta integracija ne bi trebalo da ugrozi kulturni diverzitet njenih naroda.

Reč je, dakle, o jednoj velikoj integraciji prava evropskog kontinenta, integraciji koja je u formiranju i koja se neće završiti prijemom svih evropskih naroda u Evropsku uniju, već, naprotiv, ta integracija će tek tada dobiti puni legitimitet i biti sposobna da pređe u drugu fazu svoje egzistencije, a to znači u fazu potpunije realizacije izgrađenih zajedničkih ustanova koje odgovaraju svim determinantama kulture svih evropskih naroda.

Ne samo lovorike

Međutim, na tom putu stoje, ne samo lovorike, već i brojne teškoće. Pomenimo samo neke:

Velike razlike među pojedinim evropskim narodima (počev od različitih činilaca materijalne i intelektualne kulture, sve do različitih resursa, običaja, religioznih opredeljenja) moraju se ublažiti, i to samo u onom stepenu koji je potreban za funkcionisanje celine Evropske unije, ali ne i ugroziti njihovo pravo na razliku, njihov istorijski i kulturni identitet. Ta optika mora biti prepuštena demokratskoj kulturi koja podrazumeva toleranciju kao izraz visoko razvijene svesti i duhovne i materijalne slobode svih oblika socijaliteta na evropskom kontinentu.

Kada je reč o pravu Evropske unije, sve se više iskazuje prisustvo anglo-saksonskog prava, što samo po sebi, može biti i dobro, ako je to prisustvo rezultat naučne i životne potrebe. Ali, ako je to prisustvo vođeno nekom metapравnom ambicijom i snagom akumulirane izvanpravne energije, onda to čini jednu penetraciju nedovoljno naučno i stručno objašnjenu. Ona dovodi u pitanje, ne samo pravne spomenike evropske pravne civilizacije, već i samu suštinu i formu prava koja je na ovom kontinentu preživela sve vekove, počev od Zakona od 12 tablica i Digesta, sve do evropskih modernih kodifikacija građanskog prava, pre svih, francuskog i nemačkog jezičkog područja.

Potrebno je, dakle, uskladiti evropsku filozofiju opštosti pravnih kategorija sa pragmatikom i kazuistikom anglo-saksonskog prava. U stvari, pravo svih pet familija prava treba da se razvija u harmoniji i međukulturnoj toleranciji koja je vođena kodifikovanim ljudskim pravima. Ta kompozicija treba da se razvija putevima naučnog argumenta, a ne putevima nenaučne sile i pobune fakta protiv nametnutog

prava (npr. evropska pravna nauka tek treba da analizira ustanovu tzv. kolateralne štete čiji glas dolazi sa anglo-američkog područja, jer ona ovu vrstu štete ne poznaje u svojoj dosadašnjoj evoluciji).

U savremenoj evropskoj civilizaciji poremećen je odnos između materijalnih i duhovnih vrednosti u korist materijalnih. Međutim, filozofska Evropa nije zasnovana samo na motivu *imati*, već i na motivu *biti* (Fromovska opozicija i kompozicija).

Tradiciji evropske filozofske civilizacije nije potreban čovek bezličnih osobina, kao ni totalitarni mentalitet koji ljude pretvara u srećne robove. U njenom filozofskom utemeljenju nalazi se čovek kao slobodno biće prirode.

Dosadašnja praksa u ekonomskom i pravnom upravljanju u okviru Evropske unije putem tzv. direktiva koje dolaze iz Briselske administracije, prete da se pretvore u emisiju činovničkog (naučno neproverenog) aparata koji je svojstven dirigovanim ekonomijama, a ne slobodnoj tržišnoj privredi, ekonomskoj i pravnoj demokratiji.

Razume se, da, sve do potpune pravne regulative Evropske unije, kao što je Građanski kodeks i drugi kodifikovani izvori prava, moraju postojati izvesne smernice kako bi se došlo do cilja integracije i tu se ne mogu staviti nikakve primedbe postojećem stanju stvari.

Međutim, te smernice treba da budu rezultat naučne opservacije, dakle, da ih donosi naučna umnost, a ne tehnika stručnih činovnika koja u bogatstvu života vidi samo jednu tačku, a ne vidi širi horizont opšteg kulturnog identiteta zajednice. U suprotnom, niko ne bi pozeleo ponovnu aktuelnost Kafke i Orvela.

KULTURA MIRA ILI NEKULTURA RATA

I na samom kraju: sve pomenute determinante kulture govore o čitavom mozaiku različitih kulturnih identiteta. Taj diverzitet može se razvijati u dva pravca:

– *kultura mira* sa određenim stepenom ujednačavanja univerzalnih vrednosti putem multikulturne tolerancije (ekonomske, političke, klasne i rasne, religijske, jezičke, nacionalne, svojinske i ugovorne, tolerancije razlika po rođenju ili bilo kom dostojnom ubeđenju), ili

– *nekultura rata*, sile i nasilja, koja nas može odvesti, ne više u sukob ideologija što je bila pojava prošloga veka koja je odnela milionske žrtve, već koja nas može odvesti u sudar civilizacija, u rat glavnih kulturnih grupacija sveta, koji s obzirom na savremena sredstva za masovno uništavanje ljudi, preti opštom kataklizmom opstanka.

Biti ili ne biti

Na ovo Hamletovsko pitanje odgovorimo: priroda je samo svet umnosti odlikovala poverenjem da nas izvede na put kulture mira. I to na način ostvarenja prirodnih prava čoveka u filozofskom i legislativnom opusu racionalne koncepcije prirodnih prava čoveka koja su proklamovana i kodifikovana međunarodnim dokumentima Ujedinjenih nacija, i koja su na svoj način reprodukovana Deklaracijom Kopaoničke škole prirodnog prava (2002) – *Universitas Iuris Naturalis Copaonici*.

